

TURÁN TAMÁS*

Ortodox, neológ: a magyar zsidó valláspártok elnevezéseinek történetéről

A modernkori Európában kifejlődött „haladó” zsidó vallási irányzatok Magyarországon kialakult válfaját nevezik *neológ/haladó/kongresszusi* zsidóságnak,¹ annak „konzervatív” ellenfelét pedig *ortodox* zsidóságnak. Röviden *neológiának*, illetve *ortodoxiának* is mondta-mondja a köznyelv ezen irányzatokat, mozgalmakat, szervezeti konglomerátumokat. Harcuk, ami 1868–71 között a két irányzat szervezeti elválásához, „szakadáshoz” vezetett, erősen rányomta a bélyegét mindkét irányzat vallási arculatára, ideológiájára és szervezetére.²

* A szerző az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos főmunkatársa. E-mail: turan.tamas@tk.mta.hu – Jelen írás egy rövid változata korábban megjelent: Turán Tamás: Adalékok a *neológ* terminus történetéhez. In: *Szombat*, 2016, 2. szám, 14–17. <http://www.szombat.org/tortenelem/turan-tamas-adalekok-a-neolog-terminus-tortenetehez>

¹ A Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége jelenlegi taghitközségeinek (rabbijainak és híveinek) vallási önmeghatározása, elhelyezkedése a zsidó irányzatok térképén nem minden esetben világos, de annyi biztonsággal állítható, hogy többségük a neológ irányzathoz tartozónak vallja magát – bármit is jelentsen ez.

² A magyar neológia (és ortodoxia) történeti kialakulásáról jelentős szakirodalom áll rendelkezésre; újabb feldolgozások: Katz, Jacob: *A House Divided...*, i. m., 1998, kül. 31–47., 89–95., 137–165. (a könyv eredetileg héberül jelent meg 1995-ben; megjelent magyar fordításban is [bár problematikus színvonalon] *Végezetes szakadás* címen [Budapest, Múlt és Jövő, 1999]); Katzburg, Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon...*, i. m., 1999, 36–115.; Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*, I. k.,... i. m., 2012, 865–1188. (kül. 1028–1188.); II. k., 13–170. (kül. 101–170.). A tanulmányban

Az említett megnevezések is eszközei voltak a magyar zsidóság politikai (valláspolitikai, identitás – politikai) küzdelmeinek³ – ahogyan általában a közéleti névválasztás, névadás és címkézés gyakran része a hasonló küzdelmeknek. Például – a zsidó történelemnél maradván – nemritkán „szaduceus”-nak, illetve „farizeus”-nak neveztek egymást különféle tradicionalista és antitradicionalista (vagy egyenesen szabadgondolkodó) zsidó körök legalább a 17. századtól kezdve – kölcsönvéve e későókori, az Újszövetségből is jól ismert zsidó valláspártok neveit, és történeti-gondolati folytonosságot látva láttatva e régi és a korabeli vallási-ideológiai jelenségek között. Keresztény szerzők is előszeretettel használták ezen megnevezéseket bizonyos korabeli zsidó álláspontok vagy irányzatok megjelölésére.⁴

A 19. század modern zsidó vallási mozgalmai a kiépülő társadalmi nyilvánosságban az 1840-es évektől kezdve egyre inkább „pártokként”, valláspártokként jelentek meg⁵ német nyelvterületen és

eltekintünk az ún. *status quo ante* – egy harmadik, szervezetenként később szintén elkülönült, de kisebb súlyú – irányzat tárgyalásától.

³ Ezen küzdelmek újabb felvonása a Magyarországon is megtelepedett ún. lubavicsi (haszid) irányzat („EMIH Chábád Lubavics”) helyezkedése egyfajta névmagyarosítás révén is: az ún. *status quo ante* irányzat márkanévét felvéve felújítva („Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség [Status quo Ante]”), „az egykori Statusquo ante hitközségek szellemiségét követve, annak hagyományait elfogadva és ápolva”. Az idézett önelnevezések-öndefiníciók a szervezet honlapjáról valók: <https://zsidó.com/bemutakozás/> (Utolsó letöltés: 2016-07-24).

⁴ Porges, Nathan: „*Das Wort Phariseer bei Spinoza*,”... i. m., 1917. Magyar vonatkozása miatt említést érdemel Samuel Brett tudósítása az 1650-ben tartott – homályos hátterű és lefolyású – ún. „nagyidai” disputáról, bár ebben közelebbről zsidó-keresztény polemikus összefüggésben használja a szerző az említett két pártnevet: *Two Journeys to Jerusalem, Containing [...]*..., i. m., 1683, 131–134. Vö. Kelen Ferenc: *Az 1650-iki zsidó-zsinatról*, i. m., 1891.

⁵ *Pártoknak, valláspártoknak* nevezték a fokozatosan elkülönülő, kikristályosodó zsidó irányzatokat német nyelvterületen a „reform” jelentkezése, a 19. század eleje óta. Ezek a fogalmak (ahogyan az alább említendő terminusok egy része is) a reformáció óta forgalomban voltak Németországban; l. Jörgensen, Bent: *Konfessionelle Selbst- und Fremdbezeichnungen...*, i. m., 2014, index, s.v. *Partei* (511.). A magyarországi közigazgatási terminológiában – helyi zsidó vallási harcok kapcsán – a *pártfelekezet* terminusra is találunk példát: *Magyar Izraelita 3* (1863), 9. szám, (febr. 27), 80.

Magyarországon is, a zsidó sajtó és a németországi rabbinikus zsinatok szóhasználatának köszönhetően. Mint látni fogjuk, mindkét szóban forgó elnevezés (*ortodoxia*, *neológia*) inkább ragadványnév, mint önelnevezés. Ám e közös vonáson túl lényeges különbségek is vannak köztük. A magyarországi konzervatív zsidóság a 19. században egyre inkább elhatárolódott a renegátnak tekintett haladóktól, ezért a saját „márkanév” nem volt ellenükre, és ragadványneveükkel is gyorsan megbarátkoztak – annál is inkább, mert ez nemzetközi terminus lett a maguk irányzatának megjelölésére a 19. században, ami többé-kevésbé adekvát módon kifejezte, kijelölte a nemzetközi kapcsolatrendszerüket.

A haladóknak a *neológ* és az *ortodox* megnevezésekkel is bajaik voltak – különösen saját ragadványneveükkel, több szempontból is. A szintén idegen eredetű *neológia* szót a magyar nyelvben eredetileg egészen más, nyelvészeti-irodalmi kontextusokban használták (mint a nyelvújítás kapcsán Magyarországon a 19. század elején) – és a szó ma is, ha közkeletűnek nem is nevezhető, mindenesetre hasonló jelentésben (kb.: „újszerű kifejezés, beszédmód”) használatos sok nyelvben. A zsidó kontextusban a *neológia* egy olyan, alakulófélben lévő és bizonytalanabb irányzattal, identitással kapcsolódott össze, ami magát elsősorban nem vallási dimenzióban, és főleg: nem újtókként akarta megkülönböztetni az *ortodoxiától*. Másrészt a terminus a külföldi zsidó nyilvánosságban is leginkább csak magyar vonatkozásban gyökerezett meg: egy sehol máshol nem létező vallási mozgalmat jelölt egy sajátos, helyi vallási konstellációban.⁶ Így ez a megnevezés tulajdonképpen az adott irányzat egyedülvalóságának, zárványszerűségének, és – különösen a II. világháború után – nemzetközi izolációjának is egyfajta nyelvi szimbólumává, védjegyévé vált.

Ezek a jellegzetességek adják a súlyát e terminusok történeti vizsgálatának. A felekezeti és az általános történetírás alig érintette

⁶ A II. világháborúig Németországban használatban volt bizonyos mértékig a *neológia* fogalma, de nem egy szorosabban meghatározható és főleg nem egy szervezetenként elkülönülő zsidó vallási irányzat megjelölésére, hanem az ortodoxia ellenpárjaként, egyfajta gyűjtőfogalomként.

az *ortodox* – *neológ* nómenklatúra történetét.⁷ Idevágó megállapítások persze előkerültek itt-ott az elhúzódo párharcok sodrában.⁸ Figyelmet érdemel a (neológ) Blau Lajos (a budapesti Rabbiképző későbbi rektora) egy megjegyzése, oldalvágása az ortodoxia felé:

„Nagyon természetes tehát, hogy a vázolt állásponton lévők minden haladást és javulást 'neológiának' *keresztelnek el*, sajnálatos csak az, hogy Izrael egyik töredéke oly jelszóval akar győzedelmeskedni, melyet a francia forradalom után a reakció aczélből kovácsolt, hogy általa a politikai szabadságtörekvéseket megbélyegezze és gyűlöletessé tegye.”⁹

Az újabb szakirodalom általánosságban az 1860-as évekre teszi, és az ortodoxiának, illetve Samson Raphael Hirsch hatásának tulajdonítja a *neológia* szóhasználat megjelenését Magyarországon.¹⁰

Ezek az értékes észrevételek pontosításra, módosításra (és persze dokumentálásra) szorulnak. Alább csupán egy fogalomtörténeti

⁷ Ez nem meglepő, tekintve, hogy a fogalomtörténeti szempontok és ezek kulturális és identitáspolitikai vonatkozásai inkább csak az utóbbi évtizedekben előtérbe került kutatási irányok. A témánkat érintő fogalomtörténeti szakirodalomhoz az itt következő megjegyzéseken túl l. a 26., 28., 30., 47., 57. számú jegyzeteket.

⁸ „A tizennyolczadik században [...] a 'neolog' kifejezéssel, még pedig megvető értelemben, ez [az?] 'eretnkséget' bélyegezték meg [az 'ortodox' katolikusok]” – Anonymus: *Az orthodoxismus ismérvei...*, i. m., 1868, 108.

⁹ Blau Lajos: *Theológiánkról...*, i. m., 1891, 444. (A *neológia* szó az eredetiben nyomdahiba révén: *meológia*. Kurzíválás és ritkítások az eredetiben.)

¹⁰ Katzburg, Nathaniel: "1939-1870 ההנהגה המרכזית של הקהילות בהונגריה," i. m., 1984/85, 379, n. 1. Katzburg szerint az ortodoxok csak a „kongresszusi viták kezdetétől” (valószínű a Kiegyezést követő időszakot érti ezalatt) használták a *neológia* terminust, S. R. Hirsch nyomán. Hasonlóan fogalmaz Frojimovics Kinga is: „A magyarországi reform-irányzatra használt 'neológia' kifejezést először a németországi Samson Raphael Hirsch használta az 'orthodox' ellentétéként. Tőle vették át a magyarországi ortodoxok már az 1860-as években.” – Frojimovics Kinga: *Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik...*, i. m., 2008, 11.

vázlatot nyújthatunk, adalékul a modern magyarországi zsidóság eszme- és politikatörténetéhez. Egy pontosabb kép megrajzolásához a források jobb hozzáférhetőségén¹¹ túl módszertani finomításokra is szükség lesz.¹²

Kortársi fenntartások a terminológiával kapcsolatban

A zsidó irányzatok-pártok politikai és identitáspolitikai harca az 1860-as években, különösen pedig az 1868. december és 1869. február között megrendezett ún. Zsidó Kongresszus (hivatalos nevén: A Magyar és Erdélyi Izraeliták Egyetemes Gyűlése) előkészületeit övező viták idején éleződött ki. A kiegyezés után (közelebbről 1868-ban) terjedt csak el igazán a magyar nyelvű zsidó sajtóban és irodalomban is az egymással küzdő két irányzatra a *neológ* és az *ortodox* elnevezés. Bár az érintettek egy része berzenkedett a ráaggatott elnevezéstől – ortodox körökben sokan az *óhitű* vagy *hittörvényhű* kifejezést, a neológoknál a *haladó* vagy *kongresszusi* megnevezést preferálták¹³ – ezután, hosszabb távon, mégis a *neológ* – *ortodox*

¹¹ A német nyelvterületen keletkezett (és kismérvben a magyarországi) latin betűs német nyelvű zsidó sajtó jelentős része hozzáférhető egy németországi (<http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/cm/nav/index/title>), és egy osztrák (<http://anno.onb.ac.at/>) digitális adatbázisban. Bár az optikai karakterfelismerő programok egyelőre nem kielégítő határfokkal működnek (különösen a számunkra fontos régi, gótbetűs anyagot illetően), de ez máris fontos segédeszköz a kutatás számára. A 19. századi releváns magyarországi sajtó és irodalom egy része fellelhetetlen, a hozzáférhető anyag digitalizálása pedig egyelőre gyerekcipőben jár.

¹² Nem mindegy, hogy egy adott kifejezést (1) ortodox vagy neológ vagy nem-zsidó szerző használ-e; (2) magyar szövegben vagy német/héber/héberbetűs német/jiddis szövegben; (3) magánlevélben vagy hivatalos beadványban, és így tovább. Az alábbi vázlat a szerző hovatartozásával és a nyelvvél kapcsolatos distinkciókat érvényre juttatja, a funkcionálisakat kevésbé. Utóbbiakhoz vö. Jörgensen, Bent: *Konfessionelle Selbst- und Fremdbezeichnungen...*, i. m., 2014, 33-48. L. továbbá Reinhart Koselleck idevágó módszertani megjegyzéseit: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája...*, i. m., 1997, 8-12.

¹³ A „haladó párt” (*progressive Partei*) megjelölést használja például a pápai, „haladó” Feitel Mór már az 1840-as években is, pl. „x. y. z.” szignóval ellátott

terminuspár vált leginkább elterjedté a szélesebb (a pártharcokban közvetlenül nem érintett) közvéleményben.

A terminológia különösen a kongresszust előkészítő 1868. február 17-i, Eötvös József kultuszminiszter által összehívott – és a későbbi szakadást már előrevetítő – értekezletet követően vált heves viták tárgyává.¹⁴ Ennek egyik fontos dokumentuma egy anonim, mozgósító jellegű, polemikus röpirat, melynek szerzője – talán a történetíró Kohn Sámuel,¹⁵ a neológok egyik korabeli vezéralakja és a kongresszus egyik fő szervezője – a következőképp érvel.¹⁶ A konzervatív párt az általa használt *ortodox – nem-ortodox*, később az *óhitű – újhitű* elnevezésekkel tulajdonképp az igazhitűséget próbálja kisajátítani; a vallási destrukció haladókra ragasztott bélyegével riogatva igyekszik erőnek erejével és végérvényesen megosztani a magyar zsidóságot. Csakhogy ez a fogalomhasználat – amellet, hogy furcsamód a keresztény egyháztörténetből vett terminusokkal él – színtiszta manipuláció. A konzervatívok által megbélyegzett párt semmiféle új dogmákkal, vallási tantételekkel és normákkal¹⁷ vagy újfajta normatív szabálygyűjteménnyel nem állt és nem áll elő. Ha azonban a zsidók évszázados elnyomatásából fakadó, szerencsére tünedezőfélben lévő torzulásokról, a nevelési és a nyelvkérdéshez való hozzáállásról van szó, akkor az újhitűeknek csúfolt (valójában óhitű) párt büszkén vállalhatja a különbségeket – sőt, valamiféle terminológiai válaszfalat is húzhat a kettő között. De ha már két

olvasói levelében: *Allgemeine Zeitung des Judentums* 11 (1847), no. 7 (8. Februar), 107. A „kongresszusi” megjelölést illetően vö. Frojimovics: *Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik...*, i. m., 2008, 11.

¹⁴ L. pl. Mezei Mór: *Az értekezleti többség álláspontja...*, i. m., 1868; Anonymus: *Az orthodoxismus ismérvei...*, i. m., 1868.

¹⁵ Anonymus: *Az országos zsidó congressus...*, i. m., 1868. Vannak könyvészeti adatok és más körülmények, amelyek közvetetten Kohn szerzősége mellett szólnak, de perdöntő tényekről nincs tudomásom. E kérdés boncolgatásának nincs jelentősége jelen tanulmány szempontjából.

¹⁶ Anonymus: *Az országos zsidó congressus...*, i. m., 1868, 8-11.

¹⁷ „Tanítmányokkal”; Anonymus: *Az országos zsidó congressus...*, i. m., 1868, 9; a német változatban: „eine neue Gesetzbuch”; Anonymus: *Mahnruf an die Israeliten Ungarns...*, i. m., 1868, 12. Több körülményből nyilvánvaló, hogy az írás német változata az eredeti, a magyar pedig fordítás.

pártról beszélünk, akkor ezeket helyesebb volna a „tudomány és rend barátjai”-nak, illetve a „tudomány és rend ellenei”-nek nevezni.¹⁸ („Tudomány” alatt a szerző tulajdonképp a műveltséget, „rend” alatt pedig a zsinagógai és hitközségi élet rendjét, szervezettségét érti.) Vagyis: a haladók és a konzervatívok között lényeges különbségek vannak, de ezek nem vallási-doktrinális, hanem történeti-tudati és kulturális természetűek. A huszonnégy oldalas írás aztán végig ehhez az elnevezéspárhoz tartja magát, ezt sulykolja.

A két párt közötti ellentét illetően értelmezése, tematizálása nem e pamflet szerzőjének találmánya – az a magyarországi haladó zsidóság ideológiájának évtizedekkel korábbról ismert alapeleme. A vallás és a kultúra közötti határ újrarajzolása: az iskolaügy, a nyelvhasználat, a liturgiai esztétika és egyebek kulturális kérdésekké való átminősítése, „kiszervezése” a hagyományból, a vallásból – mindez a neológia esszenciális törekvései és retorikájának központi elemei közé tartozott a magyarországi haladó zsidóság szervezettebb fellépésétől, az 1830-as, 40-es évektől fogva. (A régivágású vallási felfogás a vallási normarendszer érvényességi körének ilyen mérvű szűkítésével és programmatikus újradefiniálásával nem tudott azonosulni.)

A terminológiai (és a mögötte meghúzódó elvi) problematikával sem az említett röpirat révén és nem is a kongresszus előestéjén szembesült először a magyar zsidó közvélemény. A *Ben Chananja* 1861 elején németül, a *Magyar Izraelita* másfél évre rá magyar fordításban közölte a híres bécsi „neológ” tudós rabbi, Adolf Jellinek 1860 végén írt beadványát Anton von Schmerling frissen kinevezett államminiszterhez. A beadvány történelmi indoklását adja annak, mennyire félrevezetőek az *ortodox – reform* ikercímkék a korabeli zsidó irányzatok megjelölésére, és hogy mennyire nem hitbéli, vallási kérdések választják el a két „pártot” egymástól.¹⁹

¹⁸ Anonymus: *Az országos zsidó congressus...*, i. m., 1868, 11, vö. 16. A német változatban (14): „Wissens- und Ordnungsfreunde”.

¹⁹ *Über Orthodoxie und Reform...*, i. m., 1861, [65.]–67. – a szerző megjelölése nélkül; Anonymus: *Orthodoxiáról és reformról...*, i. m., 1862 – a szerző megjelölésével. L. a beadvány elejét és végét. Az irat magyarul újra le lett közölve (kissé eltérő fordításban) a kongresszus közeledtével: Anonymus:

Az ortodoxok között is voltak kritikusai a terminológiának. Egy szerző – a nyelvi „pártfegyelem” viszonylag ritka megsértéseként – a saját táborán belül elterjedt *óhitű* – *újhitű* szópárt cserélné föl az általa megfelelőbbnek tartott *haladó* – *konzervatív* terminuspárral.²⁰ A terminológiával kapcsolatos kifogások a magyarországi haladóknál is jelentkeztek az 1860-as évek elejétől. Nemcsak az *ortodox*, *óhitű* szóhasználat keresztény eredetét és vallási-dogmatikai jelentését kifogásolják, de a velük összekapcsolt politikai inszINUÁCIÓkat is.²¹ Persze önelnevezésük (*haladók*) nem kevésbé volt a politikai helyezkedés és az ellenfél politikai diszkreditálásának eszköze – igaz, direkter módon. A *Magyar Izraelita* – az első nem kérészetű magyar nyelvű zsidó sajtótermék, a „haladók” hetilapja²² – írja 1862-ben:

„Mindazon hitközségekben, melyekben a vizáلكodások eddig nagyobb mérveket vettek fel, két töredék szerepelt, a haladóké, és az újítás ellenei; vagy mint közönségesen, de helytelenül nevezni szokás[:] a neológok és az ortodoxok pártja”.²³

Orthodoxia és reform, tekintettel ..., i. m., 1868 – újra anonim módon, és csak a korábbi németnyelvű közlésekre utalva általánosságban. Az egész irattal számos tartalmi párhuzamot mutat az előbb ismertetett brosúra. A *neológia* terminus egyébként e brosúrának sem a német, sem a magyar változatában nem fordul elő – ahogyan Jellinek írásában sem.

²⁰ Neumann Vilmos: *A separatismus jogelve...*, i. m., 1868. A megelőző lapszámokban a szerző maga is a *neológ* – *ortodox* / *újhitű* – *óhitű* terminológiát használja: 25. szám (jún. 7.), 198–199.; 26. szám (jún. 14.), 205–206.

²¹ L. pl. Anonymus: *Templom és zsinagóga...*, i. m., 1863; a „Pozsonyi levelek” c. cikksorozatban, kül. Anonymus: *Pozsonyi levelek. II...*, i. m., 1863; Anonymus: *Pozsonyi levelek. X...*, i. m., 1863. Tartalmi jegyek és más körülmények miatt feltételezhető, hogy Löw Lipót a cikksorozat szerzője.

²² Scheiber Sándor – Barabás Györgyi: *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája...*, i. m., 1993, no. 2, 32.

²³ *Hitközségi mozgalmak...*, i. m., 1862. A cikk szignálatlan, szerzője feltehetően a felelős szerkesztő, Mezei Mór.

Magyarországon a *neológ* kifejezést eredetileg leginkább az *ortodoxok* használták újító riválisaikra.²⁴ Ez önmagában is indokolja, hogy az említett lap szerzője helytelennek nevezi a *neológ* – *ortodox* szóhasználatot. A *Magyar Izraelita* szerzője persze nem annyira az ellenséges címkézés tényét kifogásolja, mint inkább a címke tartalmát és főleg – a későbbi, fentebb ismertetett anonim röpirathoz hasonlóan – a mögötte meghúzódó éles, vallási jellegű szembeállítást a két párt között. A *neológ* terminus eredetileg tulajdonképp újítót jelentett, *reformert*. Így, szinonimaként, váltogatva használta ezeket például a pozsonyi születésű, Bécsben élő ortodox lobbista, Deutsch Ignác, az 1850-as években írt beadványaiban.²⁵ És amit ez utóbbi fogalom már akkor jelölt a zsidóságban (ti. radikálisabb vallási újítást), azzal a magyar neológok nem azonosultak. A *haladók* szerepében szívesen látták magukat, az *újítók* szerepében azonban nem²⁶ – a többség legalábbis kényelmetlenül érezte volna magát ebben a szerepben.²⁷

A neológ terminus és az ortodox – neológ ellentétpár előtörténete a 19. század első felében

A neológoknak más, nyomósabb okuk is volt a berzenkedésre. A *neológ* terminus korábban keresztény teológiai és politikai

²⁴ L. fönt, a 10. jegyzetnél, alább „A neológ terminus...” illetve „Az ortodox terminus...” című részekben, és Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon...*, II. k., i. m., 2012, 121-122.

²⁵ Kohn, Israel Levi [Gerson Wolf]: *Beitrag zur Geschichte jüdischer Tartuffe...*, i. m., 1864, 11–12., 17–18., 20. stb. Deutschról I. alább, 51. jegyzet. Jellinek fent említett röpirata részben nyilván Deutsch beadványai ellen irányult.

²⁶ A „definíciók harcára” vonatkozó megjegyzései között rámutatott erre már Köves Slomó: *Zsidó szakadás – Hamburgtól Nagymihályig...*, i. m., 2009, 127. Az újítókról-reformerekről I. Silber, Michael: *A pesti radikális reformegylet...*, i. m., 1998.

²⁷ Talán ez a hezitálás vagy kényelmetlenségérzés is vezeti a cikk szerzőjének tollát a *haladók* vs. *újítás ellenei* aszimmetrikus terminusok használatában, a *haladók* vs. *haladás ellenei*, vagy a *újítók* vs. *újítók ellenei* szimmetrikus, frontális ellentétpárjainak használata helyett.

kontextusokban is használatos volt – ott is eredetileg polemikus és pejoratív értelemben. Eredetileg a protestáns teológiának a felvilágosodás által megújított egyes irányzatait jelölték vele annak kritikusai a 18. század utolsó évtizedeitől kezdve.²⁸

A neológia-fogalom zsidó használata erre épült. Mint a fenti idézet mutatja, a magyar nyelvű zsidó irodalom már az 1860-as évek elején is ismerte a *neológia* terminust. Ez az irodalom a haladók irodalma volt (akiknek törekvései ebben az időben az emancipáció, a magyarosodás és magyarosítás körül összpontosultak), és az 1860-as évek előtt alig-alig létezett. Sajtó például, mint a fentiekből kiderült, gyakorlatilag nem volt. A *Magyar Izraelita* idézett szerzője mégis „közönséges” dolognak mondja a *neológ* és *ortodox* megnevezések használatát már 1862-ben – márpedig ez azt sugallja, hosszabb ideje elterjedt szóhasználatról van szó.

Vélhetően a gyorsan magyarosodó, de ekkor még igen erősen német- és jiddisajkú magyar zsidóság²⁹ nem magyar nyelvű kommunikációjára gondolt. (Lehetséges, hogy a *neológ* terminus is hosszabb ideje átkerült a magyar nyelvbe, legalábbis a magyar nyelvű zsidó szóbeliségbe, de erről nincsenek egyelőre adataink.) Német nyelvterületen a szó újkori zsidó vallási mozgalmakkal kapcsolatos használata mindenképp évtizedekkel korábbra nyúlik vissza. Egy magasrangú frankfurti tisztviselő így jellemzi városa egy zsidó polgárának (történetesen Ludwig Börne apjának) vallásosságát valamikor a 19. század első évtizedében egy hivatalos feljegyzésben: „hol óhitű, hol neológ – akár egy szélkakas”.³⁰ Természetesen sem

²⁸ Betz, H. D. et al.: *Religion in Geschichte und Gegenwart...*, I, i. m., 1998, 945–946; Sorkin, David: *The Religious Enlightenment...*, i. m., 2008, 158–163. L. továbbá Herrmann, Klaus, „*Es ist das Heil uns kommen hier*“..., i. m., 2016, e protestáns „neológia” teológiai és liturgiai hatásáról a zsidó felvilágosodásra és korai reformra a német területeken.

²⁹ Például a zsidó kongresszus tárgyalásai is 1868–69-ben túlnyomórészt németül zajlottak.

³⁰ „[...] bald altgläubig, bald Neolog, wie eine Wetterfahne” – a forrást idézi: *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland...*, i. m., 1890, Heft 2, 214. Az *óhitű* a katolikusok önelnevezése volt a reformáció korában, akik *újhitűnek* nevezték a protestánsokat; Jörgensen, Bent: *Konfessionelle Selbst- und Fremdbezeichnungen...*, i. m., 2014, index, s.v. *Altgläubige* (508), *Neugläubige*

akkor, sem később nem volt alaptalan az *ortodox/óhitű* – *neológ* fogalmi ellentétpár alkalmazása, analógiás kiterjesztése a kereszténységen (és speciálisan a lutheranizmuson) belüli vallási ellentétekről a kibontakozó zsidó vallási polarizáció jellemzésére. A haladó zsidóság különféle irányzataira nagy hatással volt a protestantizmus, valamint a felvilágosodás racionalista és liberális vallásfelfogása.

Feltehetően a zsidók között is lassan, de biztosan terjedt ez a szóhasználat. Egy R. Akiba Egerről (R. Mose Szofer apósáról) szóló életrajz azt írja 1838-ban, hogy – egyéb erényei mellett – azért választották meg rabbinak Posenben (1814-ben), mert távol állt tőle mindenféle neologizmus (*Neologismus*),³¹ amellet, hogy az általános műveltséggel szemben türelmet mutatott. Akkor és ott „az úgynevezett felvilágosodott” és az „ortodox” párt állt szemben egymással, akik „eretnekek”-nek illetve „fanatikusok”-nak becézték egymást.³²

Bajorországban 1837-ben a konzervatív katolikus Karl von Abel került a nagyhatalmú belügyminiszteri székbe, aki mindenfajta újíto, rebellis vallási törekvést, legyen az protestáns vagy zsidó, vissza akart szorítani.³³ A következő évben leiratot intézett a zsidó hitközségekhez, amelyben a rabbiállásokra pályázók közül gyakorlatilag kitiltotta a „káros neológianak hódoló” jelölteket.³⁴ A rendelet

(510). A *Neolog* terminus a jelek szerint még nem volt használatban a reformációval kapcsolatos valláspolitikai harcokban a 16. században.

³¹ „[...] der allem Neologismus fremd [...]“ – Kaempff, Saul Isaac: *Biographie des hochberühmten hochseligen...*, i. m., 1838, 32. A szerző prágai rabbi volt, l. Brocke, Michael und Carlebach, Julius: *Biographisches Handbuch der Rabbiner...*, i. m., 2004, 497–498.

³² Kaempff, Saul Isaac: *Biographie des hochberühmten hochseligen...*, i. m., 1838, 31–33.

³³ Gollwitzer, Heinz: *Ein Staatsmann des Vormärz...*, i. m., 1993, 460–462.

³⁴ „[...] wird [...] hierdurch eröffnet, daß Se. Majestät der König für die zu besetzenden Rabbinat nur gründlich gebildete und zugleich den echten mosaischen Glaubenslehren und Ceremonial-Satzungen treu anhängende, nicht verderblicher Neologie huldigende Kandidaten fortan bestellt und resp. bestätigt wissen wollen.” A rendelet szövegét közli: *Allgemeine Zeitung des Judentums* 2 (1838), no. 153 (22. Dezember), [616] – a legfontosabb (Magyarországon is

megütközést és riadalmat váltott ki a helyi haladó zsidóság köreiben és hullámokat vert a német zsidó irodalomban és sajtóban – *Neologenrescript* néven emlegették. A haladókon belül a radikálisabb reform hívei (mint például Joseph Aub bayreuthi, később mainzi és berlini rabbi³⁵) és a mérsékeltebbek is³⁶ a maguk szája íze szerint próbálták értelmezni a rendeletet. Eduard Kley, a korai (hamburgi) reform ismert személyisége egy katekizmustankönyvének előszavában hosszasan védekezik a neológia bélyege ellen, előhozakodva azzal a (reformerek által később is gyakran hangoztatott) érveléssel, hogy Mózes és a próféták is újítók, neológok voltak – most bezzeg Bajorországban vallástanári állást se kaphatnának.³⁷ Ennek az ügynek a német-zsidó irodalmi visszhangja vélhetően nem elhanyagolható mértékben járult hozzá a neológ terminus szélesebb körben való elterjedéséhez Magyarországon.

Néhány évvel később a német zsidó hitközségi életben már ortodoxia és neológia feszült egymásnak – meg azoknak, akiknek egyáltalán nem volt ínyére ez a háborúság, vagy nem találták a helyüket egyik táborban se. „Nálunk [a Rajna-menti közösségekben] nincs tanítvány és nincs rabbi; az ortodoxia a 18. század holt

viszonylag széles körben olvasott) korabeli zsidó újság. – A rendeletet Venetianer Lajos is ismerteti röviden: „a községek csak olyan rabbit válasszanak, ki a régi vallási iránynak híve s nem hódol a 'verderbliche Neologie'-nak” – Venetianer Lajos: *A zsidóság szervezete az európai államokban...*, i. m., 1901, 404.

³⁵ Aub, Joseph: *Betrachtungen und Widerlegungen...*, i. m., 1839. A szerzőről l.: Brocke, Michael und Carlebach, Julius: *Biographisches Handbuch der Rabbiner...*, i. m., 2004, 152-154.; Meyer, Michael A: *Response to Modernity...*, i. m., 1988, 105.

³⁶ Bierheim, M[eier]: *Geschichtliche Uebersicht...* i. m., 1839 (l. továbbá a szerkesztő, Marcus Jost e cikkhez fűzött megjegyzését); müncheni tudósítás: *Allgemeine Zeitung des Judentums* 3 (1839), no. 60 (18. Mai), [239]-240. Bierheimről l. Brocke, Michael und Carlebach, Julius: *Biographisches Handbuch der Rabbiner...*, i. m., 2004, 192.

³⁷ Kley, Eduard: ערות יהודה, *Catechismus der mosaïschen Religionslehre...*, i. m., 1839, VII-IX. Hosszasan idéz az előszóból az *Israelitische Annalen* 1 (1839), Nro. 33 (16. August), 262. 1844-ben a Bajorországgal szomszédos Hessen nagyhercegség sem hajlandó neológiára hajló rabbikat beiktatni – *Der Orient* 5 (1844), no. 36 (3. Sept.), 273-274.

öröksége, amiben egészséges életcsíráknak nyoma sincs, a neológia pedig nem egyéb, mint élveteg féktelenséggel párosult lapos [vallási] közönyösség” – tudósít 1843-ban egy kölni levelező egy jelentős zsidó hetilapban.³⁸

1845-ben bajorországi konzervatív-ortodox rabbik egy csoportja protestál az egy évvel korábban tartott braunschweigi neológ (azaz: reform-) rabbi-zsinat ellen, a hatóságok beavatkozását kérve a zsinat bomlasztó, neológ törekvései megállítására.³⁹ Egy vágújhelyi tudósítás szintén magától értetődő módon használja az *ortodox* – *neológ* dichotómiát ugyanabban a lapban, 1845-ben: „az utóbbi időben sok idősebb magyarországi rabbi jobblétre szenderült – oda, ahol ortodoxia és neológia kart karba öltve vándorolnak, és ahol örök béke honol”.⁴⁰ Ironikus megjegyzése abból az időből származik, amikor a haladók és a konzervatívok összecsapásai már sok magyarországi hitközség életét megkeserítették – avagy felpezsdítették.⁴¹ Nevet kellett már adni az egymással küzdő pártoknak.⁴² E hitközségi

³⁸ „Wir haben keine Schüler und keine Rabbiner; die Orthodoxie ist nichts als ein todes Erbtheil des achtzehnten Jahrhunderts, ohne eine Spur von Lebenskeim, und die Neologie nichts als platter Indifferentismus, mit sinnlicher Schrankenlosigkeit gepaart.” – *Der Orient* 4 (1843), no. 38. (19. September), [297]. Egy korai „harmadikutas” megnyilvánulás, Nagyikallóbból: *Magyar Izraelita* 1 (1861), 10. sz. (márc. 7), 81–82.

³⁹ Eckstein, Adolf: *Die Stellungnahme der bayerischen...*, i. m., 1936, 52-53.

⁴⁰ „Von den alten Rabbinen Ungarn’s gingen seit Kurzem mehre in ein besseres Leben ein, in jene seligen Gefilde, wo Orthodoxie und Neologie Arm in Arm wandeln und ewiger Friede herrscht [...]” – *Der Orient* 6 (1845), no. 14 (16. März), 112.

⁴¹ Győrből való tudósítás: „[...] itt Győrött pártoskodásról szó se lehet, és a legszebb békében (érdeketlen közönyösségben?) élünk [...]” – *Magyar Izraelita* 1 (1861), 17. sz. (ápr. 25), 136.

⁴² Érdemes megjegyezni, hogy később, különösen az ortodox-neológ szakadás (1868-71) után, a magyarországi ortodoxok és neológok (és az ún. status quo hitközségekhez tartozók), hol közös temetőbe temetkeztek, topográfiailag megelőlegezve az „örök béke” viszonyait; hol külön temetőbe, vagy legalábbis külön parcellákba, elkülönült közösségeik földi viszonyait megörökítve. Hasznos és tanulságos volna egy kutatás, ami tisztázná a temetkezési viszonyokat az említett szempontból azokon a magyarországi településeken, ahol a három irányzat közül legalább kettő saját hitközség által képviselve volt.

küzdelmek egyik első színtere Magyarországon Pápa volt, ahol Löw Lipót megválasztása és rabbiként való működése (1846–1850) állította szembe egymással a konzervatívokat és a haladókat. A pápai konzervatívok hangadói már 1847-ben is *ortodoxoknak*, illetve *neológoknak* nevezték a két szembenálló pártot a német zsidó sajtóban.⁴³

Az ortodox terminus és az ortodox – neológ ellentétpár a 19. század második felében

Samson Raphael Hirsch, az ún. modern ortodoxia egyik meghatározó figurája 1854-ben úgy véli, az ortodox megjelölést a haladó zsidók alkalmazták először, éspedig pejoratív értelemben, „visszamaradt” hittestvéreik megjelölésére. (Ebben általánosságban valószínűleg nem volt igaza.⁴⁴) Az ortodoxia számára a zsidóság ugyanakkor szerinte oszthatatlan: nem ismer külön ortodox és neológ zsidóságot.⁴⁵

Az ortodoxia a maga hagyományos, héber nyelvű publikációiban az újtás fogalmkörével kapcsolatos, a hagyományban gyökerező megjelöléseket alkalmazott a haladókra. „Újak, akik közelből/nemrég jöttek” (Mózes 5. könyve 32.17) – vagyis: új istenek, azaz bálványok, illetve (a modern kontextusban, átvitt értelemben) az új vallási formák és ideák hívei, saját (zsidó) köreinkből. Vagy (ritkábban): „mindennapos újtók” (Siralmak 3.23). Ilyen és ezekhez hasonló kifejezésekkel illették a konzervatív rabbik már a

⁴³ Anonymus: *Dissonanzen aus der Gegenwart...*, i. m., 1847, [161], 167. A cikk szerzője minden jel szerint pápai illetőségű volt vagy onnan származott el. A *neologizmus* (Neologism) – *orthodoxia* ellentétpárt, ha nem is pártnevekként, de már évekkel korábban megtaláljuk a Magyarországról (Nieder-Ungarn) írt, Löw Lipót nagykanizsai rabbivá választását kommentáló tudósításban: *Der Orient* 2 (1841), no. 22 (29. Mai), 172–173.

⁴⁴ Vö. alább, 58. lábjegyzet.

⁴⁵ „Das ‚orthodoxe‘ Judentum kennt keine Abarten des Judentums. Ihm ist das Judentum ein einziges, unteilbares. Es kennt kein mosaisches, prophetisches, rabbinisches Judentum, und kennt kein orthodoxes und neologisches. Es kennt nur Judentum und Nichtjudentum. Es kennt keine Orthodoxen und Neologen im Judentum.“, Hirsch, S. R.: *Die Religion im Bunde mit dem Fortschritt...*, i. m., 1906, 495.

legkorábbi, németországi reformok kezdeményezőit, az újtókat és híveiket a 19. század elejétől.⁴⁶ R. Mose Szofer/Schreiber (a „Hatam Szofer”, 1762-1839) leszármazottai és tanítványai körében is az „újtók”, „újtógatók” (*hadasim, mehadsim, mithadsim*) terminusok voltak a legkedveltebbek a reformerek/neológok megjelölésére.⁴⁷ Ha előfordult is talán a magyarországi ortodoxok héber irataiban a *neológ* terminus (átírásban) a kongresszus előtt, ez meglehetősen ritka lehetett. „Belső” irodalmukban nem volt különösebb okuk megkülönböztetni a neológokat az általuk régóta ismert reformerektől.⁴⁸ A szakadás után azonban, az 1870-es évektől, amikor rohamosan elterjedt ez a terminus, gyakran találkozni vele a rabbinikus-héber forrásokban is – ahogyan a *Kongressler* és hasonló megjelölésekkel is.⁴⁹

Deutsch használta a *neolog* szót német irataiban (mint láttuk), de ő sem különböztette meg a neológokat a reformerektől. A *neológ* terminus magyarországi elterjedését illetően az osztrák minták és előzmények nagyobb súllyal nyomtak a latban, úgy tűnik, mint a német-, cseh- vagy morvaországiak. Abban a regionális erőterben,

⁴⁶ L. pl. a hamburgi rabbinikus bíróság (*bet din*) egylapos, nyomtatott állásfoglalását a helyi liturgiai reformokkal kapcsolatban 1819-ben – facsimiléjét közli pl. Jakobovits, Ben-Zion: זכור ימות עולם, i. m., 1986/87, no. 1.

⁴⁷ Szofer, Slomo: איגרות סופרים [A *Szoferok levelei*], i. m., 1929, I. rész (R. Akiva Eger), 69; IV. rész (R. Simon Szofer), 21–22. (Rabbinikus források megadása körülményes, használatuk korlátozott a jelen tanulmányban, ezért legfeljebb egy-két példát adunk a hivatkozott héber terminusokra.) A hagyományos rabbinikus irodalmi források használták – ha ritkábban is – a „reformerek” (*metaknim*), „változtatók” (*mesannim*) terminusokat is. Löw Lipót egy 1864-ből származó megjegyzése szerint a pozsonyi ortodoxia közel ötven éve használja a *reformer*, *neológ*, *újtó* kifejezéseket – *Gesammelte Schriften*, IV, Szegedin, Ludwig Engel, 1898, 456. Hogy melyiket milyen nyelven, arról nem nyilatkozik. Az egész magyar ortodoxia jelszavává váló elv: „ami új, tóráilag tilos” [*he-hadas aszur min ha-Tora*] is természetesen ugyanezen asszociációkból táplálkozik; ezt is először valószínűleg a hamburgi reformok évében használta R. Mose Szofer; I. Szamet, Mose: החדש אסור מן התורה [Ami új, tóráilag tilos]..., i. m., 2005, 300–302.

⁴⁸ L. pl. Lieberman, Natan: אגרת פתוחה, i. m., 1868, 9.

⁴⁹ L. pl. Schick, R. Mose: חלק יורה דעה וחושן משפט, ש"ק, חלק יורה דעה ותשובות מהר"ם, i. m., 1884, *Jore dea*, nos. 2, 3.

amely a haladó és a konzervatív zsidóságot és küzdelmüket alakította a 19. századi Magyarországon, a bécsi politikai centrumnak és a császárváros zsidóságának kiemelt súlya volt az ideológia, a propaganda és a lobbizás szempontjából. Az osztrák rendőrség és politika természetesen szoroson figyelemmel kísérte a birodalmon belüli zsidó mozgolóásokat és ezek nemzetközi kapcsolatait a 19. század elejétől kezdve. A bécsi konzervatív (túlnyomórészt katolikus) arisztokrácia vallási és politikai szempontból több-kevesebb gyanakvással figyelte a liberális-haladó zsidó mozgalmakat. Különösen 1848-49 után, a „neoabszolutista” 1850-es években e bécsi elit köreiből már eléggé közkeletű lehetett ezen tendenciák megjelölésére a *neológ* megnevezés.⁵⁰

Ehhez a szemlélethez és terminológiához igazította retorikáját az osztrák kormányköröknél a magyar és osztrák ortodoxia érdekében ügyködő, „magyar” származású bécsi *stadlan*, Deutsch Ignác az 1850-es évekbeli beadványaiban. E beadványokban Deutsch (akinek kulcsszerepe volt a magyar – elsősorban a „pozsonyi” centrumú – ortodoxia politikai aktivizálásában, ellenoffenzívájában ekkortájt)⁵¹ a magyar haladó zsidóságot a politikára és a vallásra nézve is

⁵⁰ Wolf, Gerson: *Geschichte der Juden in Wien*, i. m., 1876, 113-134, 165-166. 1852-ből, Frankfurtból keltezett osztrák diplomáciai jelentés használja – a *reform* terminus szinonimájaként – a *neológ* terminust az ottani haladó zsidó irányzatok megjelölésére (166, n. 1). Löw idéz egy rá vonatkozó osztrák rendőrminiszteri jelentésből 1859-ből, amely azt írja, hogy a pesti zsidók között sok ellenzője van, mióta a neológ irányt követi – Löw, Leopold: *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn...*, i. m., 1874, 284.

⁵¹ A bécsi ortodoxiát jelentős részben Magyarországról bevándoroltak alkották. Deutsch (nem azonos a Hatvany-Deutsch dinasztia hasonnévű alapítójával) Pozsonyban született, és a Hatam Szofer ottani híres jesivájában tanult; róla és működéséről I. Gelber, Nathan Michael: *Aus zwei Jahrhunderten...*, i. m., 1932, 145-177; McCagg, William O.: *Zsidóság a Habsburg Birodalomban...*, i. m., 1992, 106-107, 116-117; Kinstlicher, Moshe Alexander Zusa: 'ה'ח'חם סופר' ותלמידיו [A *Hatam Szofer és tanítványai*]..., i. m., 2004/5, 242-244. Ortodox perspektívából: Szofer, Slomo: 'איגרות סופרים...', i. m., 1929, IV. rész (R. Simon Szofer), 32, 82-84.

veszélyes, rebellis mozgalomként igyekezett beállítani.⁵² Beadványai, kétes módszerei, sok mindenben sikeres erőfeszítései már 1862-ben kritikus figyelmet és széles nyilvánosságot kaptak az újkeletű magyar nyelvű, haladó zsidó sajtóban.⁵³ A németnyelvű elaborátumaiban általa előszeretettel használt *Neologen* terminust és származékait⁵⁴ a (haladópartí) magyar zsidó sajtó a *neologok/neológok* főnévvel és a *neologicus* jelzővel adta vissza.⁵⁵ Ennek a sajtóvisszhangnak közvetlen hatása is lehetett arra, hogy a *neológ* terminus a magyar szóhasználatban is (latin-német kölcsön-szóként) polgárjogot nyerjen és valamelyest elterjedjen a „haladó” táborban is. A magyar ortodox zsidó szerzők németnyelvű publikációikban az 1860-as években egyre gyakrabban használják a *Neologen* stb. terminust.⁵⁶

Említettük, hogy Magyarországon a *neológ* kifejezést leginkább a neológok ellenlábasai használták rájuk. Valószínűleg fordítva is igaz, legalábbis a magyarországi zsidók magyar nyelvű kommunikációjában: az *ortodox* kifejezést zsidó körökben eleinte leginkább a haladók alkalmazták a konzervatívokra. Így volt ez az 1840-es évektől⁵⁷ az 1860-as évekig.⁵⁸ Az *ortodox* terminus meggyökerezett,

⁵² Az alábbi 65. jegyzetben említett 1851-es beadványban is komoly része lehetett, vö. *Az izraelita egyetemes gyűlés I-XXXIII. ülése*, i. m., 1869, XVII. Ülés, 13 (Hollander Leó); Löw, Leopold: *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn...*, i. m., 1874, 224.

⁵³ *Magyar Izraelita* 2 (1862), 27. sz. (júl. 11), 235–236; 28. sz. (júl. 18), 241–243; 29. sz. (júl. 25), 246.; 32. sz. (aug. 15), 270–271. Természetesen a bécsi sajtó is sokat foglalkozott Deutsch-csal, l. pl. *Die Neuzeit* 5 (1865), 11. sz. (márc. 17), 123; 26 (1886), 49. sz. (dec. 3), 456–457.

⁵⁴ L. Deutsch fönt, a 25. jegyzetben hivatkozott beadványait, melyek 1857–58-ból valók. A *neológ* terminust használta a szentföldi zsidóság iskolaügyével és anyagi támogatásával kapcsolatos 1856-os beadványában is, l. *Jeschurun* 2 (1855/56), Nr. 12, 651.

⁵⁵ *Magyar Izraelita* 2 (1862), 28. sz. (júl. 18), 242; 32. sz. (aug. 15), 270–271.

⁵⁶ Kutna, Salamon: *Offen und ehrlich...*, i. m., 1864, 29, 41–42.; Veritas: *Entgegnung auf den...*, i. m., 1868, 5, 10, 12, 14.

⁵⁷ L. pl. Einhorn Ignác [Horn Ede] levelét 1845-ből: Blau Lajos: *Horn Ede magyar államtitkár...*, i. m., 1899, 266; Einhorn Ignác: *Zsidóügy...*, i. m., 1849; Löw Lipót: *Zsidó valláselvek...*, i. m., 1848, 9 (1847-ben íródott); Pillicz Dániel beadványa a belügyminiszterhez (1849. máj. 24), idézi Miskolczi Ambrus: A

használata pedig stabilizálódott a magyar nyilvánosságban, jóval korábban, mint a haladókra vonatkozó bármely megnevezés. Az 1860-as években a magyar közigazgatásban is elterjedt már ez a szóhasználat⁵⁹ – noha nem vált egyeduralkodóvá (l. alább).

Az ortodoxia Európában másutt is csak visszafogottan ágált e „külső” megnevezés ellen, amire feltehetően több oka is volt. Vallásilag az ortodoxia szó alapvetően viszonyfogalom: a heterodoxia, a szektáság ellentétéként jelölte a konzervatív teológiai alapállást és hithűséget. A fogalom, keresztény háttere dacára, zsidó kontextusban sem inadekvát, nem idegen a zsidó hagyománytól. Német nyelvterületen pejoratívnak sem volt nevezhető általánosságban a

zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben..., i. m., 1999, 79. Mások mellett e „haladó” zsidó közéleti személyiségeknek is szerepe lehetett abban, hogy az ortodoxok szót az 1849-es egyenjogúsítási törvény indoklása is használta, szembeállítva a reformhajtókkal. Ez a korainak tekinthető hivatalos szóhasználat is erősíthette e terminus meggyökerezését a konzervatív zsidóság megjelölésére, nemcsak a magyar, de – elsősorban az 1870-es évektől – a német zsidó közvéleményben is; vö. Wohlgemuth, Joseph: *Etwas über die Termini...*, i. m., 1914, 443–444., 452.

⁵⁸ L. pl. *Magyar Izraelita* 1 (1861), 81, 95, 137, 322. A magyar ortodoxia önelnevezéseiről l. Komoróczy: *A zsidók története Magyarországon*, II., i. m., 2012, 78–79. (A könyvben gyakran szereplő [autonóm] hittörvényű terminus elírás, helyesen: *hittörvényhű*. [Így magyarították az ortodoxok a német *gesetzestreu* terminust.] Ezzel az értelemzavaró sajtóhibával korábban is találkozni: Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945...*, i. m., 1992, 320.) A 19. század közepéig Magyarországon kívül a haladó zsidók alig-alig használták a terminust: Wohlgemuth, Joseph: *Etwas über die Termini...*, i. m., 1914, 435–445. Szerző szerint Löw Lipót is csak az 1850-es évektől használta az *ortodoxia* terminust (ibid., 443–444, n. 1) – ez pontatlan, l. az előző lábjegyzetet. Löw 1839-ben még fenntartással használja a terminust („[...] az úgynevezett ortodoxokkal szemben [...]”): Löw: *Gesammelte Schriften*, I., i. m., 1889, 24.

⁵⁹ L. pl. a hatósági határozatokat a székesfehérvári hitköztség kettéválása (erről l. alább) tárgyában 1861–62-ben: Steinherz Jakab: *A székesfehérvári zsidók története...*, i. m., 1894, 189, 546; *Magyar Izraelita* 3 (1863), 9. sz. (febr. 27), 80. Az évtized közepére nézve ld. pl. MOL D 219, 172. csomó, 31206/1864; 174. csomó, 51062/1865.

köznyelvi használata.⁶⁰ Az ortodoxia szónak ugyanakkor politikai és „világnézeti” konnotációi is voltak: német nyelvterületen például leginkább a katolikus egyházzal vagy a lutheránus ortodoxiával, a „reakcióval” és az antiracionalizmussal asszociálódott. Ha Németországban ez nem is volt ínyére az ortodoxok egy jelentős részének,⁶¹ az Osztrák-Magyar Monarchia műveltségétől jobban elzárkózó, konzervatívabb zsidósága számára ez az alapállás és világnézet (és speciálisan a konzervatív-katolikus politika) egyfajta természetes szövetségesei voltak bizonyos vallási újítások és a „szektarianizmus” elleni harcukban.

Hogy vallás, politika és kultúra mennyire elválaszthatatlanok voltak a valláspártokkal kapcsolatos nyelvezetben is, az mutatja, hogy amikor az 1860-as évek elején egyfajta formális szakadáshoz vezettek a székesfehérvári zsidóság belső ellentétei, akkor a városi tanács 1861-ben a konzervatívokat, illetve a haladókat az *orthodox párt*, illetve a *magyar párt* megnevezésekkel illette.⁶² Az évtized közepén a hatóságok használják a *régi szertartású* – *új szertartású* megnevezéseket is a haladó és konzervatív párt megjelölésére. Az utóbbi kifejezések később nem vertek gyökeret (véltetően túl hosszúak voltak) – pedig viszonylag objektív, leíró megnevezésekről volt szó.⁶³

⁶⁰ Wohlge-muth, Joseph: *Etwas über die Termini...*, i. m., 1914, 445–447. Az *orthodox* jelző a német ortodox zsidóság első folyóiratának, a – tíz éven keresztül, kéthetente megjelent – *Der treue Zions-Wachter*-nak az alcímében is szerepel („Organ zur Wahrung der Interessen des orthodoxen Judenthums”) az első évfolyamtól (1845) kezdve. A fogalom létjogosultságához, ortodox nézőpontból, l. Gugenheimer, Joseph: *Zum Kompert’schen Preßprozesse*, i. m., 1864, 191–192.

⁶¹ Wohlge-muth, Joseph: *Etwas über die Termini...*, i. m., 1914, 451–452. Az *orthodox* terminus elleni kifogásokról általában l. uo., 438–443.

⁶² Steinherz Jakab: *A székesfehérvári zsidók története...*, i. m., 1894, 189. Ez a percepció rokonságot mutat bizonyos fokig a magyar reformátusok külső megítélésével és önképével az adott korszakban – erről másutt fogunk bővebben szólni.

⁶³ MOL D 219, 174. csomó, 51062/1865, 73300/1865. Az említett terminusokat más, bevett terminusokkal (ortodox, haladó) együtt vegyesen használják a dokumentumok.

Az 1860-as években *ortodox* – *neológ* terminus-párt, ha nem is gyakran, de fenntartások nélkül használja a bécsi – „neológ” irányzatú – zsidó sajtó, mindenekelőtt az 1861 augusztusától megjelent, Szántó Simon szerkesztette *Die Neuzeit*. A magyar nyelvű zsidó – haladó és konzervatív – nyilvánosságban is hasonlóan alakul a helyzet, ha az oppozíciós szópár *neológ* elemét illetően némi fáziskéséssel is. Az 1840-es évek magyar zsidó haladói a későbbi neológokhoz képest radikálisak voltak, reformerek – és tipikusan az *ortodox* – *reformer* ellentétpárt használták,⁶⁴ ahogyan valószínűleg a konzervatívok is német nyelvű irataikban az 1850-es években.⁶⁵ Az ellentétek kidomborítása akkoriban a felek egyikének sem volt ellenére. A konzervatívok és a hatóságok használják ezt az 1860-as években is,⁶⁶ ám ez a szóhasználat egyre kevésbé volt védhető a külső (német és magyar nyelvű) nyilvánosságban, miután a neológok elhatárolódtak a reformerektől és oroszlánrészük volt annak betiltatásában. Ennek ellenére ezt az oppozíciós szópárt vitte tovább – a későbbi haladó tábor fősodrától eltérően – Löw Lipót még 1867-ben is egy, a kultuszminisztérium felkérésére írt szakvéleményében (a *reform* és a *mérsékelt reform* kifejezéseket váltogatva).⁶⁷ Ami a haladók gyérszámú héber megnyilatkozásait illeti, ugyanő 1856-ban a *haladó* – *konzervatív* terminuspárra rímelő héber neologizmusokat

⁶⁴ Einhorn rendszeresen ezt használta német és magyar írásaiban: *Zsidóügy...*, i. m., 1849; Uő: *Grundprinzipien einer geläuterten...*, i. m., 1848, 31. stb.; Uő: *Einige Bemerkungen über...*, i. m., 1848, 5, 8–9. stb.

⁶⁵ Ebből a szempontból jellemzőnek tekinthető a bécsi ortodoxok 1851-es beadványa: Hochmuth, Abraham: *Leopold Löw als Theologe...*, i. m., 1871, 220–223. L. fönt a 25. jegyzetnél írottakat is.

⁶⁶ L. pl. Grün, Israel: *Was hat bei der aufgeregten...*, i. m., 1868, 7, 18; MOL D 219, 171. csomó, 4386/1864.

⁶⁷ Löw Lipót: *Az áldozatlan zsidó kultus*, i. m., 1871, 18, 20–21. A *mérsékelt reform* (gemäßigte Reform) kifejezést Magyarországon tudtommal – a magyarországi viszonyok között a radikálisabb reformerek közé tartozó – Pillitz (/Pillicz) Dániel (Löw elődje a szegedi rabbiszékekben) használta először, programmatikus értelemben: Pillitz (/Pillicz) Dániel: *Zulässigkeit und Dringlichkeit der Synagogen-Reformen...*, i. m., 1845, 55. Anonymus [Leopold Löw]: *Ungarische Briefe. IV.*, i. m., 1852, 598 is használja a kifejezést.

használt.⁶⁸ Az 1860-as években és a kiegyezést követően mind a haladó, mind a konzervatív magyarnyelvű zsidó sajtó érezhetően kerül, legalábbis ritkítja az idegen szavak használatát: mindenekelőtt a neológ, de az *ortodox* terminusét is.⁶⁹ Német nyelvű mellékleteikben ugyanakkor (melyeknek anyaga jelentős mértékben átfedi a magyar lapszámok anyagát), az *orthodox* – *neolog* oppozíciót különösebb skrupulusok nélkül, standard módon használják. Ahol a haladó magyar zsidó sajtó használja egyáltalán ebben az időszakban a *neológ* terminust, ott ez túlnyomórészt az ellenfél álláspontjának polemikus ismertetése – rendszerint bécsi események, tudósítások – kapcsán történik. A *haladó* terminust preferálják,⁷⁰ illetve ennek ellentéteit az ortodoxok megjelölésére.⁷¹ A haladók és a konzervatív-

⁶⁸ Sinai (Tamas) Turan: *Leopold Löw and the Study of Rabbinic Judaism...*, i. m., 2012, 44*–45*, n. 8; és 75*. Löw a magyar haladó zsidóság kiemelkedő ideológusa volt; terminológiája – amely éppoly kevésbé volt konform a tipikus neológ szóhasználattal, mint egész ideológiája – külön tárgyalást érdemelne.

⁶⁹ A magyarnyelvű konzervatív zsidó hivatalosság és sajtó az *óhitű* – *újhitű* terminusokat használja előszeretettel ebben az időszakban. Ami a sajtót illeti (*Magyar Zsidó*, 1867. végétől) – különösen a szerkesztők cikkeiben van ez így, ellentétben a vidéki tudósításokkal és külső szerzők cikkeivel, akik mindkét idegen terminust zavartalanul használják. Az *óhitű* – *újhitű* szópárt használja például az ortodoxok 1868-ban kelt „Emlékirata” is Eötvöshöz: *A magyar országgyűlés mélyen tisztelt képviselőházához intézett emlékirata...*, i. m., 1870, 66 a. számú melléklet. A korábban említett pamflet szerzője regisztrálja is ezt a változást a konzervatívok szóhasználatában (Anonymus: *Az országos zsidó congressus...*, i. m., 1868, 9), bár a jelenségre adott magyarázata legfőljebb részleges érvényű.

⁷⁰ A társadalmi fogalmakban gondolkodó progresszív zsidó mozgalom képviselőinél találkozunk helyenként a *szabadelvű párt*, *felvilágosodott párt*, *modern párt* megnevezésekkel is. Az elsővel pl. Tencer Pálnál: *Izraelita Közlöny* 5., 1868, 21. sz. (máj. 22), [177]; 33. sz. (aug. 14), [301]–302; a másodikkal miskolci levelezőnél: *Magyar Izraelita* 3 (1863), 42. sz. (okt. 16), 358; 1. továbbá fönt, a 31. jegyzetnél; a harmadikkal Kohn Sámuelnél: *Izraelita Közlöny* 5., 1868, 45. sz. (nov. 6), 418.

⁷¹ Az 1860-as évek szóhasználatának hullámzásait regisztrálja Jitzhak Aron Landesberg nagyváradi ortodox rabbi megjegyzése a kongresszuson: néhány éve az *ortodoxok*, illetve *neológok* megnevezésekkel különböztettek meg egymástól két tábor; majd ez megszűnt, „a legutóbbi időkben pedig újfent a ’haladó párt’

vok szóhasználata az 1868. februári értekezletet követő hivatalos beadványokban és a kongresszuson került legközelebb egymáshoz. A nagypolitika nyilvánossága előtt és a politikai korrektségre figyelve mindkét párt az *ortodox* – *haladó* önelnevezéseket (illetve ezek német megfelelőit) használta előszeretettel.⁷² A szakadást követően néhány év múltával (a politika szóhasználatának némi bizonytalankodásai után)⁷³ az ortodoxok már egyértelműen az idegen terminusokat (*ortodox* – *neológ*) favorizálták.

Összefoglalás

Az *ortodoxia* és *neológia* ellentétpárja a magyar zsidóságot illetően – és az 1868–69-es „kongresszus” után csak itt – egy szervezeten is megjelenő zsidó felekezeti-vallási-ideológiai dichotómiát jelölt. A „neológia” az ortodoxia által a haladókra ragasztott, eredetileg a keresztény teológia és konzervatív politika polemikus szótárából kölcsönzött címke, ami a magyarországi zsidók kommunikációjában először talán az 1830-as évek végétől kezdve a németnyelvű zsidó irodalom és sajtó révén válhatott fokozatosan ismertebbé és használtabbá.

[*Fortschrittspartei*] és a 'haladásellenesek' [*Fortschrittshasser*] megjelölésekkel élnek"; pedig mi is a haladás hívei vagyunk, csakhogy a Talmud talaján stb. – *Az izraelita egyetemes gyűlés I-XXXIII. ülése...*, i. m., 1869, XX. ülés, 10.

⁷² *Az izraelita egyetemes gyűlés I-XXXIII. ülése...*, i. m., 1869, XVII. ülés, 17, 23; XVIII. ülés, 20; Anonymus: *Beleuchtung der die Gemeinden- und Schulen-Organisation betreffenden Vorlagen...*, i. m., 1868, (de vö. uo. 230). A kongresszust követően egy ideig a viszonylag semleges *jobboldal* – *baloldal*, *szélsőjobb* – *szélsőbal* terminológia is forgalomban volt. Ez a kongresszusi ülésrendet tükrözte, ahogyan a hasonló politikai szóhasználat a parlamenti ülésrendet. A zsidó „kongresszusi” kontextusban a „jobb” a haladókat, a „bal” a konzervatívokat jelölte. L. Tencer Pál: *Album*, i. m., 1869, 7–8., 10., 18., 23., 34.

⁷³ Az orthodox országos szervezetet létrehozó, 1871. nov. 15-én kibocsátott miniszteri rendelet „congressusi”, valamint „orthodox izraelita párt”-ról beszél. Az ehhez mellékelt szervezeti szabályzat címében „Magyar- és Erdélyország autonom hittörvényhű zsidó hitfelekezete”-et, első paragrafusában „Magyar- és Erdélyország autonom hittörvényhű (orthodox) zsidói”-t említ. (*Magyarországi Rendeletek Tára*, i. m., 1871, 437–438.)

A rokon, még nyíltabban vallási konnotációjú ellentétpárt – *ortodox* vs. *reform* – az 1840-es évek magyar zsidó radikális reformerei hozták be a magyar köznyelvbe és köztudatba. A *neológ/neológia* terminusokat a német és osztrák konzervatív (elsősorban katolikus) illetve a németországi és ausztriai ortodox zsidó politikai szóhasználat terjesztette el Magyarországon: előbb a német nyelvhasználatban a forradalom és szabadságharc utáni neoabszolutizmus idején (az 1850-es években), majd egyre inkább a magyar nyelvhasználatban is az 1860-as évektől kezdődően. Hogy mikor, meddig, hol és mennyire őrizte ez a megnevezés az eredeti pejoratív felhangját – erről keveset lehet mondani.

Az ortodox – neológ szervezeti szakadást az ortodoxia sikerként, a neológia túlnyomórészt kudarcként könyvelte el. Az inkább az ortodoxok szája íze szerint való *ortodox* – *neológ* terminológia kongresszus utáni meggyökerezése a neológiában és a közvéleményben e szakadás nyelvi vetületének és megpecsételésének tekinthető. A neológoknak annyi elégtétele lehetett e terminológiai csatavesztés után, hogy legalább a reformerekkel való (például Deutsch Ignác által előszeretettel alkalmazott) egybemosást sikerült elkerülniük.

Blau Lajosnak a bevezetőben idézett megjegyzése a *neológ* terminus korai használatának politikai vonatkozását emeli ki – a keresztény teológiai háttérre csak utalást tesz, egy kurzivált szó révén. Korabeli társadalmi, valláspolitikai kapcsolatrendszerüket szem előtt tartva a haladók-neológok leleplezhatték ugyan az ortodoxok reakciós-konzervatív *politikai* velleitásait, de nyíltan nem pellengérezhatték ki keresztény egyházpolitikai affinitásaikat, és nem nagyon ágálhattak a *neológ* terminus ellen, ha távol akartak maradni a katolikus-protestáns egyházpolitikai küzdelmektől.⁷⁴

⁷⁴ E körülmény önmagában is magyarázhatja, hogy miért nem foglalkoztatta a neológ tudományosságot és publicisztikát a *neológ* terminus eredete, miért bizonyult ez bizonyos fókig kényes témának. – Néha persze a neológ polémia is utal az ortodoxok katolikus nexusaira; pl. Mezey Ferenc tollára tűzi az ortodoxok szövetezését az osztrák „klerikalizmussal”, és – kivételes nyíltsággal – azt is szóvá teszi, hogy „a legközelebbi multban orthodoxaink kath. főpapjainknál oldalogtak”. L. Mezey Ferenc: *Az új szövetség...*, i. m., 1891, 240.

A neológia köreibben a szakadást sokan sajnálták vagy fájlalták, a *neológ* megnevezést pedig később is sokan elutasították.⁷⁵ Az azonban kétségtelen (a magyar haladó tábor szerepét nézve az ide vezető hosszú és összetett történeti folyamatban), hogy a szervezeti szakadásra a talajt nagymértékben előkészítették a haladók által adoptált újszerű és éles – az általános és a zsidó felvilágosodás lényegéhez tartozó – vallásfilozófiai, fogalmi szakadások és szakítások: vallásilag korszerű és hagyományos/elavult között; vallási forma/rítus és vallási lényeg/érzület között; egyéni vallási meggyőződés és lelkiismeret-szabadság, illetve közösségi érdek között; a vallási és a civil/polgári szféra között. Az utoljára említett éles és újszerűen alkalmazott distinkció önmagában is elegendő volt ahhoz, hogy a speciális magyar körülmények között a magyar zsidóságon belül visszafordíthatatlan szervezeti szakadást idézzen elő – ahogyan ezt a neológia egyes tisztán látó személyiségei (mint pl. Kármán Mór) is világosan felismerték már a kongresszus előtt.⁷⁶ Ugyanez a distinkció egyébként később a neológ táboron belül is jelentős feszültségekhez vezetett a „laikus” (világi) vezetés és a rabbik között.

A pártelnevezések fölötti szóharc is ezen mélyebb fogalmi különbségek kifejeződése. Miután vallási, „teológiai” különbséget látott a két párt között, az ortodoxia (pontosabban annak terminológiai kérdésekre érzékeny része) a szakadásba torkolló viták során szívesebben látta a magyar nyelvhasználatban az ellentétek vallási

⁷⁵ Néhány, a *neológ* megnevezéssel kapcsolatos kritika neológ körökből (a korábban említettekén túl): Mezey Ferenc: *Szemle...*, i. m., 1891, 331; Kohn Sámuel: *Neolog...* i. m., 1896 (A szócikket Kohn Sámuel jegyzi, de valójában Büchler Sándor írta – I. Büchler Sándor: *Levelek...*, i. m., 1941, xxvii.); Lövy Ferenc: *Neolog...*, i. m., 1910; Neumann Ede: *Az Országos Értekezlet...*, i. m. 1912, 43-44; Anonymus: *Az Országos Rabbiegyesület rendkívüli közgyűlése...* i. m., 1915, 150.

⁷⁶ Kármán Löw Lipóthoz írt leveléből idéz Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság szervezetéről...*, i. m., 1903, 4; vö. Uő. *Egyenlőség* 40. sz. (okt. 4), 6. (Ugyanez különnyomatban: Bp.: Bróza Ottó, 1903, 7, vö. 25–26.) Kármán amúgy a neológia liberális „balszárnnyához” tartozott, de kritikája ezen a ponton egybeesett az ortodox érveléssel – az utóbbihoz l. pl. *Magyar Zsidó* I (1867–68) 9. sz. (febr. 1), 65; 11. sz. (1868. febr. 20), 82.

jellegét kidomborító *óhitű* – *újhitű* és ehhez hasonló megnevezéseket.⁷⁷ A neológok az ellentétet társadalmi-kulturális-politikai természetűnek gondolták, és az ellentétet ilyenként bemutató *haladó* – *konzervatív* megnevezéseket preferálták. Ebből a szempontból a magyar köznyelvben végül leginkább elterjedt *ortodox* – *neológ* aszimmetrikus terminológiai pár adekvátnak, egyfajta kompromisszumos hibridnek tekinthető: az ortodox szempontú vallási szembenállást és a neológ szempontú ideológiai differenciát egyaránt jelzi. Hogy a szembenállás vallási (dogmatikus), vagy inkább ideológiai-kulturális természetű-e, abban az általános és a zsidó közvélemény is mindig megosztott volt bizonyos fokig (éspe dig nem szigorúan párthatárok szerint), és erre a vitára a szakadás ténye sem tett pontot.⁷⁸ A szakadás mindenesetre szociológiai alapot, visszaigazolást és megerősítést adott a terminológiai polaritásnak. Egy-két évtized múltával a *neológ* terminus alternatívái már sokkal kevésbé voltak versenyképesek, mint korábban: a *kongresszusi* jelentése megkopott, a *haladó*, *szabadelvű* egyre kevésbé csengett jól. A *neológ* megnevezés egy további szempontból is találónak bizonyult: a zsidó felvilágosodás, a haladók, a neológia kulturális önmeghatározásában és külső percepciójában a nyelv váltásnak (német nyelvterületen a német, magyar nyelvterületen a magyar nyelv preferálásának) kitüntetett szerepe volt, különösen a Habsburg Birodalomban – ehhez jól illett ez a terminus, ami tulajdonképp visszatért önmagához (eredeti nyelvi jelentéséhez) az új, vallási kontextusban.

⁷⁷ A kongresszus és a szakadás után ortodox szerzők a hébernyelvű kommunikációban gyakran minden skrupulus nélkül alkalmazták az ortodoxiára is a hagyományos forrásokban döntően pejoratív értelmű *kat* (szekta, frakció) szót – l. pl. Lichtenstein, R. Hillel: *תשובות בית הלל החדש* i. m., 2004, 88–91.

⁷⁸ Erről szólt az a vita a képviselőházban, illetve a zsidó sajtóban a kongresszus előtt és utána is még sokáig, hogy a neológ és az ortodox zsidóság egy vallás-e vagy két vallás. Ez a vita egyenes folytatása volt a Bécsben az 1850-es években (Deutsch hathatós közreműködésével) politikai síkra terelt hasonló vitának, amely később az ún. Kompert-ügy (1863–64) kapcsán került a széles nyilvánosság elé.

*Felhasznált irodalom*⁷⁹

A magyar országgyűlés mélyen tisztelt képviselőházához intézett emlékirata az izraelita egyetemes gyűlés bizottságának az [...] izraelita congressus által hozott határozatok tárgyában. H.n., k.n. 1870.

Anonymus: Dissonanzen aus der Gegenwart, oder Papa, Löw, Feitel. In: *Der treue Zions-Wachter* 3., 1847, No. 20 (Mai 18.), Beilage, [161]-168.

Anonymus [Adolf Jellinek]: Über Orthodoxie und Reform, mit besonderer Rücksichtigung auf die religiösen Zustände der Juden in Österreich. Votum eines Ungenannten. In: *Ben Chananja* 4., 1861., Nr. 8 (febr. 22.), [65]-67.

Anonymus [Adolf Jellinek]: Orthodoxyáról és reformról, különös tekintettel az ausztriai zsidók vallásos állapotára. In: *Magyar Izraelita* 2., 1862., 35. sz. (szept. 5.), [293]-294.

Anonymus [Adolf Jellinek]: Orthodoxia és reform, tekintettel az ausztriai és hazai viszonyokra. In: *Izraelita Közlöny* 5., 1868., 31. szám (júl. 31), [281]; 32. sz. (aug. 7.), [289]-290.

Anonymus [Kohn Sámuel?]: *Az országos zsidó congressus és titkos ellenei. Intő szózat Magyarország zsidóihoz.* Pest, Heckenast Gusztáv, 1868.

Anonymus [Samuel Kohn?]: *Mahnruf an die Israeliten Ungarns über den israelitischen Landescongreß und dessen geheime Gegner.* Preßburg, Sieber's Erben, 1868.

Anonymus [Leopold Löw]: Ungarische Briefe. IV. In: *Allgemeine Zeitung des Judentums* 16., 1852., no. 50 (6. Dezember)

Anonymus [Löw Lipót?]: Pozsonyi levelek. II. In: *Magyar Izraelita* 3., 1863., 9. szám (febr. 27.), [77]-78.

⁷⁹ Az alábbi jegyzék nem tartalmazza a hivatkozott cím nélküli sajtó-cikkeket és a levéltari forrásokat.

- Anonymus [Löv Lipót?]: Pozsonyi levelek. X. In: *Magyar Izraelita* 3., 1863., 19. szám (máj. 8.), [169].
- Anonymus [Mezei Mór?]: Hitközségi mozgalmak. *Magyar Izraelita* 2., 1862., 40. szám, (okt. 8.), 335.
- Anonymus: Templom és zsinagóga. In: *Magyar Izraelita* 3., 1863., 3. szám, (jan. 16), [25].
- Anonymus: Az orthodoxismus ismérvei. In: *Izraelita Közlöny* 5., 1868., 14. szám (ápr. 3.), 107–108.
- Anonymus: Beleuchtung der die Gemeinden- und Schulen-Organisation betreffenden Vorlagen der ungarisch-israelitischen Konferenzmajorität. In: *Jeschurun* 14., 1867–68., Nr. 2. (1868. April–Juni), 226–249.
- Anonymus: Az Országos Rabbiegyesület rendkívüli közgyűlése. In: *Magyar Izrael* 8., 1915, 9–10. szám, 145–150.
- Aub, Joseph: *Betrachtungen und Widerlegungen. Erstes Heft: Betrachtungen über die den Mosaismus und die Neologie der Rabbinen betreffende Königl. Bayer. Ministerial-Entschliebung.* Nürnberg, Riegel und Wiesner, 1839.
- Az izraelita egyetemes gyűlés I–XXXIII. ülése. 1868. december 14 – 1869. február 23.* Budapest, k.n., 1869.
- Betz, Hans Dieter et al. (hrsg.): *Religion in Geschichte und Gegenwart* (4. Aufl.), Bd. I, Tübingen, Mohr, 1998.
- Bierheim, M[eier]: Geschichtliche Uebersicht der inneren israelitischen Verhältnisse in Bayern. In: *Israelitische Annalen* 1., 1839., Nro. 7 (15. Februar). [49]–53
- Blau Lajos: Horn Ede magyar államtitkár két ifjúkori levele Brill S. L. pesti rabbisági elnökhöz. In: *Magyar Zsidó Szemle* 16., 1899., 258–268.
- Blau Lajos: Theológiánkról. In: *Magyar Zsidó Szemle*, 8., 1891., 442–447.

- Brett, Samuel: *Two Journeys to Jerusalem, Containing [...]*. London, Nath. Crouch, 1683.
- Brocke, Michael und Carlebach, Julius (hrsg.): *Biographisches Handbuch der Rabbiner. Teil 1: Die Rabbiner der Emanzipationszeit in den deutschen, böhmischen und großpolnischen Ländern 1781-1871*. (bearbeitet von Carsten Wilke) München, K. G. Saur, 2004.
- Büchler Sándor: Levelek. In: Hevesi Simon et al. (szerk.): *Emlékkönyv néhai Dr. Kohn Sámuel [...]*. Budapest, k.n., 1941, xxvii-xxxiv
- Eckstein, Adolf: Die Stellungnahme der bayerischen Staatsregierung zu den Reformrabbinerversammlungen (1837–1846). In: *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland*, 6., 1936., Heft 1, 51–54.
- Einhorn, Ignaz: *Grundprinzipien einer geläuterten Reform im Judenth.*, Pesth, Basil Kozma, 1848.
- Einhorn, Ignaz: *Einige Bemerkungen über das „Gutachten“ des Herrn L. Schwab [...]*. Pesth, Basil Kozma, 1848.
- Einhorn Ignác: Zsidóügy. In: *Respublica* 1849., 10. sz. (jún. 28), 39.
- Frojimovics Kinga: *Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon 1869-től napjainkig*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 2008.
- Gelber, Nathan Michael: *Aus zwei Jahrhunderten*. Wien, R. Löwit, 1932.
- Gollwitzer, Heinz: *Ein Staatsmann des Vormärz: Karl von Abel 1788-1859. Beamtenaristokratie – Monarchisches Prinzip – Politischer Katholizismus*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993.
- Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, Századvég, 1992.

- Grün, Israel: *Was hat bei der aufgeregten Stimmung der Parteien der jüdische Landes-Congress in aller erster Reihe anzustreben, und was zu unterlassen?* Klausenburg, Joh. Stein, 1868.
- Gugenheimer, Joseph: Zum Kompert'schen Preßprozesse. In: *Jeschurun* 10., 1863–64., No. 6. (März, 1864), 189–203; No. 7 (April), 228–231; No. 8 (Mai), 253–276.
- Herrmann, Klaus: „Es ist das Heil uns kommen hier“, Emanzipation und Reform im Judentum. In: Baltrusch, Ernst – Puschner, Uwe (hrsg.): *Jüdische Lebenswelten; Von der Antike bis zur Gegenwart*. Frankfurt am Main etc., Peter Lang, 2016, 211–242.
- Hirsch, Samson Raphael: Die Religion im Bunde mit dem Fortschritt. In: *Gesammelte Schriften*, Bd. III, Frankfurt a.M., J. Kauffmann, 1906, 489–530.
- Hochmuth, Abraham: *Leopold Löw als Theologe, Historiker und Publizist*. Leipzig, F.A. Brockhaus, 1871.
- Jakobovits, Ben-Zion: זכור ימות עולם. vol. 1 (2. kiad.) Bne Brak, 1986/87, no. 1.
- Jörgensen, Bent: *Konfessionelle Selbst- und Fremdbezeichnungen: Zur Terminologie der Religionsparteien im 16. Jahrhundert*. Berlin, de Gruyter Oldenbourg, 2014.
- Kaempff, Saul Isaac: *Biographie des hochberühmten hochseligen Herrn Akiba Eger, Oberrabbiner zu Posen*. Lissa, S. I. Kaempff, 1838.
- Katz, Jacob: *A House Divided: Orthodoxy and Schism in Nineteenth-Century Central European Jewry*. (tr. Zipora Brody) Hanover, N.H., Brandeis U. Pr., 1998.
- Katzburg, Nathaniel: 1939-1870 ההנהגה המרכזית של הקהילות בהונגריה, [A zsidó hitközségek központi vezetése, 1870-1939]. In: *Zion* 50., 1984/85., 379–395.

- Katzburg, Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 1999.
- Kelen Ferenc: Az 1650-iki zsidó-zsinatról. In: *Magyar Zsidó Szemle*, 8., 1891., 177–186.
- Kinstlicher, Moshe Alexander Zusa: ה'חתם סופר' ותלמידיו [A Hatam Szofer és tanítványai] Bne Brak, Makhon 'Zikkaron' le-hancahat Jahadut Hungaria, 2004/05.
- Kley, Eduard: עדות יהוה, *Catechismus der mosaischen Religionslehre*. (3. Aufl.) Leipzig, Karl Rüdell, 1839.
- Kohn, Israel Levi [Gerson Wolf]: *Beitrag zur Geschichte jüdischer Tartuffe. Eingaben an das ehemalige k.k. Cultusministerium in Wien über die religiösen Zustände der Juden in Oesterreich*. Leipzig, C. G. Naumann, 1864.
- Kohn Sámuel: Neolog. In: *A Pallas Nagylexikona*, 13. köt., Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1896, 108.
- Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*, I-II. Pozsony, Kalligram, 2012.
- Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest, Józsefvárosi Műhely, 1997.
- Köves Slomó: *Zsidó szakadás – Hamburgtól Nagymihályig*. Budapest, Noran Libro, 2009.
- Kutna, Salamon: *Offen und ehrlich! Beantwortung der Fragen: I. Präcisirt die israelitische Religionslehre den Glauben an einem persönlichen Messias? Giebt es ein Schisma im heutigen Judenthume? Nebst einem Anhang [...]* Halberstadt, H. Meyer, 1864.
- Lichtenstein, R. Hillel: תשובות בית הלל ההדש. New York, Sifra, 2004/5.
- Lieberman, Natan: אגרת פתוחה. Ungvár, C. Jager's Witwe, 1868.

- Löw, Leopold: *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn*. Budapest, Ludwig Aigner, 1874.
- Löw, Leopold: *Gesammelte Schriften*, I. Szegedin, Alexander Bába, 1889; IV. Szegedin, Ludwig Engel, 1898.
- Löw Lipót: *Zsidó valláselvek, megállapítva a nagy Sanhedrin által [...]*. Pápa, A Ref. Főiskola betűivel, 1848.
- Löw Lipót: *Az áldozatlan zsidó kultus. Történelmi vázlat*. Szeged: Burger Zsigmond, 1871.
- Lövy Ferenc: Neolog. In: *Egyenlőség*, 1910. máj. 8, Melléklet, 3–4.
- Magyarországi Rendeleték Tára, Ötödik folyam, 1871. Hivatalos Kiadás*. Pest, Ráth Mór, 1871.
- McCagg, William O.: *Zsidóság a Habsburg Birodalomban, 1670-1918*. H.n., Cserépfalvi, 1992.
- Meyer, Michael A.: *Response to Modernity; A History of the Reform Movement in Judaism*. New York – Oxford, Oxford U. Pr., 1988.
- Mezei Mór: Az értekezleti többség álláspontja. In: *Izraelita Közlöny* 5., 1868., 14. szám (ápr. 3), 106.
- Mezey Ferenc: Szemle. In: *Magyar Zsidó Szemle*, 8., 1891., 330–336.
- Mezey Ferenc: Az új szövetség. In: *Magyar Zsidó Szemle*, 8., 1891., 235–240.
- Miskolczy Ambrus: *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben*. Budapest, Múlt és Jövő, 1999.
- Neumann Ede: Az Országos Értekezlet. In: *Magyar Izrael* 5., 1912, 3. szám, 41–44.
- Neumann Vilmos: A separatismus jogelve. I. In: *Magyar Zsidó* 1 (1867–68), 27. szám (1868. jún. 21), 215.
- Pillitz (/Pillicz) Dániel: *Zulässigkeit und Dringlichkeit der Synagogen-Reformen, begutachtet von vorzüglichen in- und*

- ausländischen Rabbinen*. Wien, F. Edlen von Schmid und J. J. Busch, 1845.
- Porges, Nathan: Das Wort Pharisäer bei Spinoza. In: *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 61., 1917., 150–165.
- Scheiber Sándor – Barabás Györgyi: *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993. no. 2.
- Schick, R. Mose: שאלות ותשובות מהר"ם שיק, חלק יורה דעה וחושן משפט. Munkács, k.n., 1884.
- Silber, Michael: A pesti radikális reformegylet (Genossenschaft für Reform in Judenthum) társadalmi összetétele 1848-1852 között. In: *Múlt és Jövő*, 1998, 1. szám, 125–142.
- Sorkin, David: *The Religious Enlightenment. Protestants, Jews, and Catholics from London to Vienna*. Princeton and Oxford, Princeton Univ. Pr. 2008.
- Steinherz Jakab: A székesfehérvári zsidók története. In: *Magyar Zsidó Szemle*, 10., 1893., 548–558, 622–627; 11., 1894., 102–106, 177–190, 539–548, 623–637.
- Szamet, Mose: החדש אסור מן התורה [Ami új, tóráilag tilos]. Jerusalem, Merkaz Dinur le-heker toldot Jisrael – Carmel, 2005.
- Szofer, Slomo (ed.): איגרות סופרים [A Szoferok levelei]. Wien – Budapest, J. Schlesinger, 1929.
- Tencer Pál (szerk.): *Album*. Második füzet – 1869. április 26. Pest, Pesti Könyvnyomda – Részvény-Társulat, 1869.
- Turan, Sinai (Tamas): Leopold Löw and the Study of Rabbinic Judaism: A Bicentennial Appraisal. In: מדעי היהדות / *Jewish Studies* 48., 2012., 41*–75*.
- Venetianer Lajos: *A zsidóság szervezete az európai államokban*. Budapest, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901.

Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság szervezetéről*. Budapest, Brózsa Ottó, 1903. (=Egyenlőség 22., 1903., 34. szám [aug. 23.], 3–5., 35. szám [aug. 30.], 4–6., 36. szám [szept. 6.], 7–8., 38. szám [szept. 20.], 3–4., 40. szám [okt. 4.], 5–6.)

Veritas: *Entgegnung auf den Mahnruf an die Israeliten Ungarns über den israelitischen Landescongreß und dessen geheimen Feinde*. Pest, Gebrüder Légrády, 1868.

Wohlgemuth, Joseph: Etwas über die Termini 'Orthodoxes und gesetzestreu es Judentum'. In: S. Eppenstein et al. (hrsg.): *Festschrift zum siebenzigsten Geburtstage David Hoffmann's*. Berlin, L. Lamm, 1914, 435–453.

Wolf, Gerson: *Geschichte der Juden in Wien (1156–1876)*. Wien, Alfred Hölder, 1876.